

ДА ПЫТАННЯ ПРА ПАЛЕСКІ ТЫП Ё СУПОЛЬНАЙ
ЛІТАРАТУРНА-ПІСЬМОВАЙ МОВЕ БЕЛАРУСАЎ І
ЎКРАЇНЦАЎ XIV-XVIII СТСТ.

Супольная літаратурна-пісьмовая мова беларусаў і ўкраінцаў, што існавала ў ВКЛ, а затым у Рэчы Паспалітай у XIV-XVIII стст., у дадзенай працы называецца *руськай*. Такі тэрмін не адмаўляе найменне гэтай мовы як старабеларускай ці стараўкраінскай – але калі толькі гаворка ідзе пра мову канкрэтнага помніка ці пра ўсю мову ў цэлым, узятую ў аспекце гісторыі, адпаведна, беларускай ці ўкраінскай мовы. У адрозненне ад іх, тэрмін *руськая* мова мае той дадатны бок, што дазваляе падкрэліць агульнасць мовы і яе наддыялектны характар, а таксама указаць на ўсходнеславянскую аснову гэтай мовы.

З XX ст. у навуцы вядуцца спрэчкі наконт дыялектнай асновы мовы *руськай*, таксама як і спробы знайсці нейкія рэгіянальныя варыянты ў ёй. Пакідаючы ў баку ўвесь шырокі спектр розных прапаноў на гэты конт, дадзеная праца прысвечана разгляду ідэй і канцэпцый, што вылучаюць у яе складзе той ці іншы палескі дыялектны кампанент, які, на думку асобных вучоных, адыгрываў вядучую ролю ў *руськай* мове. Праўда, у беларускай лінгвістыцы такія погляды ўжо зазналі суворую і справядлівую крытыку¹. Тым не менш, навуковая ацэнка як такіх поглядаў, так і асабліва метадалогіі, што выкарыстоўваецца дзеля іх абгрунтавання, усё яшчэ застаецца актуальнай.

Яшчэ ў 1930-я гг. вядомым украінскім мовазнаўцам і палітычным ды царкоўным дзеячам І. Агіенкам (мітрапалітам Іларыёнам) была высунута ідэя, што мова *руськая* – гэта фактычна ўкраінская паводле паходжання і амаль не мае сувязі з беларускімі гаворкамі². Галоўным доказам для яго паслужылі рысы палескіх гаворак, якія выяўляюць шмат асаблівасцяў, што адсутнічаюць у асноўным масіве ўкраінскіх дыялектаў (паўднёва-заходнім і

¹ Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага // METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі ВКЛ. Мінск, 2003. Т. 2. С. 132-163.

² Огіенко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр. Варшава, 1930. Т. 1. С. 226, 227, 238, 248-249, 252 (Студії до української граматики. Кн. 7); Огіенко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських // Записки Чину Св. Василія Великого. 1934. Т. 6. Вып. 1/2. С. 263, 266-267, 279-283; Огіенко І. Історія української літературної мови. [2-ге вид.] Київ, 1995. С. 97-98.

паўднёва-ўсходнім), але маюцца ў беларускім паўднёва-заходнім дыялекце. Гэта дазваляла яму пераканаўча тлумачыць сваім чытачам, чаму «дужа богата пам’яток “руської мови” XVI-го віку звычайно не маюць типовых ознак ... українських»³. Паказальна, што ўжо на самым пачатку распрацоўкі гэтай ідэі даследчыкі кіраваліся не столькі навуковымі інспірацыямі, колькі палітычнымі.

Ідэя Агіенкі шмат пазней была падхопленая ўкраінскім лінгвістам В. Німчуком, які ў актавай мове Паўднёвага Палесся (Жытоміра і Кіева) з 1-й пал. XVII ст. убачыў «північний, поліський варіант староукраїнської літературної мови»⁴. У наступнай публікацыі актавых крыніц ён на гэтай падставе ўжо рабіў смелыя высновы кшталту таго, што «в Києві XVI-XVII ст. функціувало мовлення поліського типу»⁵ – цікава, ці пагадзіліся б з ім лінгвісты XIX ст. кшталту М. Максімовіча і А. Крымскага? Думка Німчука ўжо напачатку XXI ст. з энтузіязмам была ўспрынятая і падмацаваная «лінгвальным» матэрыялам іншым украінскім мовознаўцам, В. Мойсіенкам з Жытоміршчыны, які апублікаваў шэраг артыкулаў на гэтую тэму⁶ і абараніў доктарскую дысертцыю⁷, часткова прысвечаную абгрунтаванню палескай канцэпцыі; не выпадкова, што навуковым кансультантам па працы выступіў В. Німчук. Зусім нядаўна гэтую канцэпцыю (з мінімальнымі спасылкамі на Мойсіенку) папулярываваў для англамоўнай супольнасці ўкраінскі русіст А. Даніленка, што

³ Огіенко І. Українська літературна... С. 231.

⁴ Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. актових документів / Підгот.: В. Німчук, В. Русанівський, К. Симонова, В. Франчук, Т. Черторизька. Київ, 1981. С. 16.

⁵ Книга Київського підкоморського суду (1584-1644 / Підгот.: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. Київ, 1991. С. 39.

⁶ Мойсіенко В. М. До проблеми виділення “західноруського” наріччя, або якою мовою писали на теренах українсько-білоруського пограниччя у XVI-XVII столітті? // Український гуманітарний огляд. Київ, 2002. Вип. 7. С. 92-115; Мойсіенко В. М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої // Мовознавство. 2005. № 1. С. 67-82; Мойсіенко В. М. Етноязыковая принадлежность «руської мови» во времена Великого княжества Литовского и Речи Посполитой // Славяноведение. 2007. № 5. С. 45-64. Апошня праца уяўляе сабой фактычна пераклад папярэдняй (трохі скарачанай) на рускую мову.

⁷ Мойсіенко В. М. Північне наріччя української мови в XVI-XVII ст.: Фонетика. [Автореф. дисерт. ... докт. філол. н.] Київ, 2006. Падрыхтаваная ім на падставе дысертаций манаграфія (Мойсіенко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI-XVII ст.: Монографія. Житомир, 2006) засталася мне недасяжнай, таму ў далейшым ґрунтуюся толькі на аўтарэфераце дысертаций.

працуе ў ЗША⁸.

Для беларуска-ўкраінскага памежжа В. Майсіенка абгрунтоўвае існаванне ў XV-XVI стст. рэгіянальнай палескай пісьмовай мовы, ці палескага варыянта («поліський тип», «поліський варіант») *руської* мовы, заснаванай на паўночнаўкраінскіх дыялектных рысах, агульных, як ён сцвярджае, з паўднёва-беларускімі гаворкамі. Побач з гэтым тыпам існавалі беларускі і/ці (толькі) паўднёва-заходнеўкраінскі тыпы, ці варыянты⁹, аднак палескі (прычым менавіта заходнепалескі) над імі дамінаваў, паколькі зрабіўся асновай *руської* мовы ў перыяд яе станаўлення; беларускі ж тып толькі ў XVI ст. вылучыўся з палескага¹⁰. Даследчык вызначыў шэраг уласцівых палескаму варыянту фанетычных і марфалагічных рыс¹¹ і абвясціў іх тоеснымі з рысамі беларускіх помнікаў. Праўда, ён выпусціў з віду, што ў палескіх гаворках гэтыя «тоесныя» рысы праяўляюцца нестабільна і непаслядоўна – у адрозненне ад беларускіх. У дадатак, пералік гэтых беларускіх рыс, складзены яшчэ ў часы Я. Карскага, пабудаваны ў асноўным на супрацьпастаўленні з царкоўнаславянскай мовай (якая моцна ўплывала на ўсё кірылічнае пісьменства Усходняй Еўропы), а таму недасткава выразна адлюстроўвае супрацьпастаўленне з украінскай мовай. Таму зацятая крытыка беларускіх лінгвістаў за такія пералікі¹² пры ўсёй яе справядлівасці выглядае занадта рыгарыстычнай. В. Майсіенка сам грашыць на падобную непаслядоўнасць: для разгляду ён прыцягвае фактычна «толькі рысы, агульныя для беларускай і ўкраінскай моў», а спецыфічныя

⁸ Danylenko A. 'Prostaja mova', 'Kitab', and Polissian Standard // Die Welt der Slaven. 2006. Bd. 51. Nr. 1. S. 80-115.

⁹ Мойсіенко В. М. Північне наріччя... С. 26, 27, 32. У сваіх часопісных публікацыях даследчык, аднак, вядзе гаворку толькі пра два варыянты, ці тыпы: беларуска-палескі і паўднёваўкраінскі (Мойсіенко В. М. Про національний статус... С. 67, 82; Мойсіенко В. М. Этноязыковая принадлежность... С. 62).

¹⁰ Мойсіенко В. М. Північне наріччя... С. 31-32. Відаць, беларускі тып характарызуецца рысамі, акрэсленымі ў дысертацыі В. Майсіенкі (тамсама, с. 28).

¹¹ Мойсіенко В. М. До проблеми виділення... С. 94-97, 105-106; Мойсіенко В. М. Про національний статус... С. 80-81; Мойсіенко В. М. Этноязыковая принадлежность... С. 60-61. Фактычна, гэтыя ж рысы паўтараюцца і А. Даніленкам (Danylenko A. 'Prostaja mova'... Р. 107-108). Яшчэ раней блізка склад фанетычных рыс акрэсліў В. Німчук (гл. напрыклад: Ділова мова Волині... С. 15-17; Книга Київського... С. 37-39). Аднак у сваёй дысертацыі Майсіенка падае зусім інакшыя крытэрыі для размежавання паўднёва-, паўночнаўкраінскіх і беларускіх помнікаў (Мойсіенко В. М. Північне наріччя... С. 10-11, 28).

¹² Мойсіенко В. М. Про національний статус... С. 70, 71-72, 76-77; Мойсіенко В. М. Этноязыковая принадлежность... С. 47-48, 49-50, 54-55.

рысы, якія таксама мусілі праявіцца ў помніку (калі прызнаваць яго палескім), проста апускае¹³. Тыя ж рысы, што ён абвясчае спецыфічна палескімі, насамрэч з'яўляюцца або паланізмамі (*нуль* 'палова', прыназоўнік *ку, одень / едень*), або заканамернымі ці аналагічнымі марфалагічнымі ўтварэннямі і дэрыватамі (*двухъ, суседъ; вси, всими, всихъ, ниякого ~ неякого; здорowie, тобе, собе*)¹⁴.

Арэал і ўплыў палескага дыялекту В. Майсіенка расцягнуў аж да Мінска і Калугі¹⁵ – зразумела, толькі ў паўночным кірунку, але зусім не на поўдзень. У Даніленкі гэты палескі тып заходзіць яшчэ далей, да Навагрудка, Вільні і Трок¹⁶. У выніку, Палесе (асабліва Сярэдняе і Усходняе), пазбаўленае буйных гарадоў, заўжды бедны рэсурсамі рэгіён, са слабымі камунікацыямі і сціплымі адукацыйнымі ды культурнымі цэнтрамі, мусіла заняць вядучае месца ў гісторыі ВКЛ і ўсходнеславянскіх земляў Рэчы Паспалітай¹⁷. Беларусь, Наддняпраншчына і Заходняя Украіна сталі б толькі перыферычнымі абласцямі ў дачыненні да Палесся. Праўда, гэта цяжка прыняць з-за браку гістарычных доказаў (няма звестак пра масавае перасяленне палешчукоў і іх актыўныя кантакты з носбітамі іншых дыялектаў; добра вядомая дэмаграфічная і эканамічная слабасць Сярэдняга і Усходняга Палесся ў эпоху ВКЛ і Рэчы Паспалітай). Няяснымі застаюцца экстралінгвістычныя чыннікі, што прымусілі менавіта палескі дыялект зрабіцца вядучым у *рускім* пісьменстве, ды яшчэ ў даволі познія часы – у XVI-XVII стст., эпоху яго росквіту. Але беларускі ўплыў на мову ўкраінскіх пісьменнікаў, што працавалі на Беларусі (Мялет Сматрыцкі, Лаўрэн Зізаній і інш.), Агіенка і Майсіенка катэгарычна не дапушчаюць¹⁸ – нават пад найменнем палескага.

Аднак увесь сэнс канцэпцыі Агіенкі – Німчука – Майсіенкі не ў гэтым, а ў тым, што беларускія моўныя асаблівасці проста знікаюць з гістарычнай арэны, распушчаюцца ў палескіх рысах, г. зн. становяцца толькі перыферыяй аднаго з украінскіх дыялектаў¹⁹.

¹³ Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай... С. 161.

¹⁴ Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай... С. 150-151.

¹⁵ Мойсіенко В. М. До проблеми виділення... С. 109. Шырыню палескага дыялекту ў даўнія часы даследчык вызначае «в кілька сот кілометрів» (Мойсіенко В. М. Про національний статус... С. 80; Мойсіенко В. М. Этноязыковая принадлежность... С. 60).

¹⁶ Danuilenko A. 'Prostaja mova'... P. 106.

¹⁷ Мойсіенко В. М. До проблеми виділення... С. 109-111.

¹⁸ Огіенко І. Розмежування пам'яток... С. 269-271, 273-275; Мойсіенко В. М. Про національний статус... С. 68; Мойсіенко В. М. Этноязыковая принадлежность... С. 46.

¹⁹ Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай... С. 153, 160.

Беларускія рысы і тэксты проста абвяшчаюцца палескімі²⁰. Гэта пераводзіць практычна ўсю багатую *руськую* культуру і літаратуру выключна ва ўкраінскае рэчышча, што ва ўмовах будаўніцтва незалежнай украінскай дзяржаўнасці здольна засведчыць велізарны маштаб яе гістарычнай спадчыны, якую ўжо не трэба будзе падызяляць з суседзямі. Т. ч., палеская канцэпцыя вырашае не столькі мовазнаўчыя праблемы, колькі палітычныя²¹. Таму зразумелы і такі зацяглы ў часе генезіс гэтай канцэпцыі: у савецкай навуцы ідэя, выказаная яшчэ І. Агіенкам, не магла папулярывавацца як відавочна шавіністычная, і толькі ў сучаснай назалежнай Украіне яна набыла другое жыццё.

Пакідаючы ў баку палітычныя вымярэнні палескай канцэпцыі, трэба найперш разгледзець яе навуковыя падмуркі. А з навуковага гледжання яна не вытрымлівае аб'ектыўнай крытыкі. Гэтая канцэпцыя збудавана на маніпуляцыі двума комплексамі даных: дыялектных і гістарычных, а таксама на шэрагу дапушчэнняў і апырэнных цверджанняў. Разам з тым прыхільнікі канцэпцыі цалкам ігнаруюць сацыялінгвістычныя чыннікі і грунтоўца на вельмі заганный метадалогіі. Але самы галоўны іх хіб – падмена паняццяў і недобрасумленнае замоўчванне нявыгадных аргументаў²². Натуральна, межы гэтага артыкула не дазваляюць разгледзець заганы палескай канцэпцыі ва ўсіх дэталях, таму ўвага будзе засяроджана толькі на найбольш яе найбольш паказальных палажэннях і прыкладах.

Дыялектныя даныя, што прыцягваюцца ўкраінскімі лінгвістамі для абгрунтавання палескай канцэпцыі, далёка не бездакорныя і выклікаюць шмат пырэчанняў. У якасці прыкладу можна ўзяць такую рысу, як зацвярдзенне прасл. *r'. У беларускай мове яно ўласцівае, па меншай меры, паўднёва-заходняму дыялекту (які, дарэчы, дасягае Вільні) і ахоплівае ўсе пазіцыі ў слове і ўсе спалучэнні з любымі іншымі гукамі. І Німчук, і Майсіенка, і Даніленка сцвярджаюць, што гэтая рыса таксама ўласціва і многім украінскім гаворкам, перш за ўсё паўночным, а таму можа лічыцца менавіта палескай (украінскай) рысай, а не беларускай²³. Аднак

²⁰ Danylenko A. 'Prostaja mova'... P. 94-95.

²¹ Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай... С. 150, 153.

²² Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай... С. 161.

²³ Спецыяльна гл. дзве працы В. Майсіенкі, якія паміж сабой амаль не адрозніваюцца ў змесце: Мойсіенко В. Вяяві фонемы /p/ у поліських пам'ятках XVI-XVII ст. // *Ucrainica II: Současná ukrajínistika: Problémy jazyka, literatury a kultury; Sborník článků* (3. Olomoucké symposium ukrajínistů, 24.–26. srpna 2006). Olomouc, 2006. Č. 1. С. 97-105 (*Acta universitatis Palackianae Olomucensis: Facultas philosophica philologica* 89 – 2006); Мойсіенко В. М. Відображення фонемы /p/ у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI-XVII

зацвярдзенне прасл. **r'* у палескіх гаворках не ахоплівае ўсіх пазіцый у слове. Такое зацвярдзенне адсутнічае перад прасл. **i* ў многіх гаворках Сярэдняга і Усходняга Палесся, якія захоўваюць тут спрадвечную мяккасць (хаця і не заўжды паслядоўна ў пераходных / мяшаных гаворках), а ў Паўднёвым і Заходнім Палессі, таксама як і ва ўсіх астатніх украінскіх гаворках, яно не ахоплівае пазіцыі перад *i <* прасл. **ě* і *i < ô*. Выпадкі зацвярдзення ў гэтых пазіцыях прасл. **r'* тут, праўда, трапляюцца, але яны вельмі лакальныя і, натуральна, зрабіць уплыў на ўсё *руськае* пісьменства не маглі. Т. ч., зацвярдзенне прасл. **r'* у палескім дыялекце праведзена непаслядоўна (перш за ўсё з-за пазіцыі перад *i*) і ніяк не можа быць цалкам атаясамлена з беларускай рысай (напісанні кшталту *(n)о веры*). У беларускіх помніках яна праяўляецца на ўсёй тэрыторыі Беларусі (у т. л. і на абшарах, што захоўваюць супрацьпастаўленне *r' – r*), тады як у палескіх помніках «така вєпоглинаюча твердість *p*» адсутнічае²⁴. Ужо на гэтай падставе нельга сцвярджаць, што «палескае» зацвярдзенне прасл. **r'* тоеснае «беларускаму» і тым больш, што яно дало пачатак апошняму. Тым не менш, Майсіенка ўпэўнена гаворыць, што ў канцэлярыі ВКЛ гэтая рыса прабілася «із теренів Полісся»²⁵, што «ця поліська за постанням особливість згодом домінує у писемних текстах з усієї території Білорусі»²⁶, што яна «швидко поширювалася на суміжні землі»²⁷. У доказ ён выкладае ўласную думку, вельмі неадназначную, пра дагістарычнае зацвярдзенне *r'* у Заходнім Палессі і пазнейшае (XVI ст.) пранікненне туды *r'* з Украінскага Поўдня²⁸. Аднак доказам гэтая гіпотэза служыць не можа (асабліва для мовы позніх помнікаў – XVI-XVII стст.), і ўжо тым больш з яе дапамогай немагчыма давесці іншую гіпотэзу: што «палеская» цвёрдасць распаўсюджвалася на поўнач, на беларускія гаворкі, а не

ст. // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2006. Вип. 26. С. 192-196. Гл. таксама: Мойсіенко В. М. Північне нарiччя... С. 21.

²⁴ Мойсіенко В. Вияви фонемы /р/... С. 100; Мойсіенко В. М. Відображення фонемы /р/... С. 193. Аналагічна гл.: Мойсіенко В. М. Північне нарiччя... С. 29.

²⁵ Мойсіенко В. Вияви фонемы /р/... С. 99; Мойсіенко В. М. Відображення фонемы /р/... С. 193.

²⁶ Мойсіенко В. Вияви фонемы /р/... С. 100; Мойсіенко В. М. Відображення фонемы /р/... С. 193.

²⁷ Мойсіенко В. Вияви фонемы /р/... С. 102.

²⁸ Мойсіенко В. Вияви фонемы /р/... С. 103-104; Мойсіенко В. М. Відображення фонемы /р/... С. 192, 194; Мойсіенко В. М. Північне нарiччя... С. 21-22.

ў адваротным кірунку²⁹. Т. ч., відавочна мае месца тэндэнцыйнасць даследчыка, які аперуе недаказанымі гіпотэзамі і будуе на іх падставе свае высновы.

Для абгрунтавання палескай канцэпцыі В. Мойсіенкам выкарыстана вельмі хібная метадалагія. Яе самая вялікая загана – абсалютызацыя дыялектнага крытэрыю і поўнае ігнараванне сацыялінгвістычных і палеаграфічных чыннікаў, што абумоўлівалі неадназначныя суадносіны вымаўлення і напісання ў сярэднявечную эпоху. Мойсіенка зыходзіць з таго, што калі з’ява існуе ў маўленні пісара, то яна павінна хаця б аднойчы праявіцца на пісьме, калі ж гэтага няма, то і з’ява такая ў маўленні адсутнічала³⁰. Ён падае такую пазіцыю за «власну методику опрацювання пам’яток», але гэта проста самаабмежаванасць даследчыка, які схільны да сінхроннай дыялекталогіі і слаба засвойў прынцыпы ды метадалогію гістарычнай лінгвістыкі. Так, ён лічыць, што паслядоўнасць, беспамылковасць тых ці іншых напісанняў (напрыклад, *ри – ры*) у помніку абавязкова мае дыялектнае угрунтаванне (натуральна, палескае)³¹. Але такая паслядоўнасць магла быць абумоўлена і ўплывам царкоўнаславянскага пісьменства ці арфаграфічнай тэндэнцыяй, а не жывой гаворкай пісара. Калі стаць на пазіцыю Мойсіенкі, то трэба тлумачыць дыялектным падмуркам таксама беспамылковасць многіх царкоўнаславянскіх напісанняў (напрыклад, *ри – ры, ѣ, ши, жи, чи*), што сустракаюцца ў розных помніках XVI-XVII стст. Украіны, Беларусі, Малдовы ці Валахіі, і шукаць адпаведны гэтай з’яве дыялект (няўжо ім будзе палескі?). Змагаючыся з беларускім уплывам, даследчык недацэньвае ролю і ўплыў царкоўнаславянскіх традыцый ці арфаграфічнай тэндэнцыі на кірылічнае *руськае* пісьменства і яго кансерватызм³². Праўда, у дачыненні да ўкраінскага матэрыялу ён ахвотна дапушчае дзеянне арфаграфічнай тэндэнцыі³³ – чаму ж гэта немагчыма ў стасунку да беларускага матэрыялу? Цікава, што цалкам аналагічную пазіцыю

²⁹ Аналагічна даследчык тлумачыць распаўсюджанне і іншых з’яў – з палескага дыялекта на беларускі (Мойсіенко В. М. Північне наріччя... С. 17-18).

³⁰ Мойсіенко В. М. Північне наріччя... С. 9. Аднак пры гэтым даследчык прытрымліваецца і некаторых агульнапрынятых ў гістарычным мовазнаўстве пастулатаў (тамсама, с. 11).

³¹ Мойсіенко В. Вияви фонемы /р/... С. 100-101.

³² Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай... С. 160-161.

³³ Мойсіенко В. Вияви фонемы /р/... С. 102. Напрыклад, неадлюстраванне ў пісьмовых помніках украінскага ікавізму на месцы *о* ў закрытых складах тлумачыцца як «вплив традиційної орфографії» і «певна стандартизованість тогочасної писемної мови» (Мойсіенко В. М. Північне наріччя... С. 16).

займаў яшчэ І. Агіенка, які ўсяляк падкрэсліваў «жывы» (г. зн. украінскі) уплыў на *руськае* пісьменства і ўкраінскі ўплыў на маўленне Беларусі³⁴. Аднак асобныя беларускія рысы, шырока прадстаўленыя ў помніках Украіны, ён, наадварот, лічыў «чысто ... традыцыйно правапіснаю звичкою» і на гэтай падставе адносіў іх таксама да ўкраінскіх³⁵.

Іншы метадалагічны хіб, які часта сустракаецца ў В. Майсіенкі, – рабіць высновы толькі на падставе адной асаблівасці, без уліку ўсіх рыс помніка ў комплексе. Так, у Васіля Цяпінскага амаль няма блытаніны *ри – ры*, але ёсць блытаніна *ра – ря, ру – рю*, і вучоны робіць выснову, што той быў паляшчук з Берасцейшчыны ці Піншчыны³⁶. Але чаму ж тады гэты паляшчук, у мове якога павінны быў выступаць спецыфічны рэфлекс *i* на месцы прасл. **ě* (прычым незалежна ад націску, як амаль ва ўсіх берасцейска-пінскіх гаворках), бясконца блытаў літару *ѣ* (незалежна ад пазіцыі) і хутка ўвогуле адмовіўся ад яе выкарыстання? Падобны метадалагічны хіб вельмі паказальны для ўкраінскіх аўтараў, што адстойваюць палескую канцэпцыю ці ўвогуле ўкраінскае паходжанне помніка. Яны аналізуюць рысы самі па сабе, ізалявана, у адрыве ад іх прадстаўленнасці ў канкрэтных дыялектах, і механічна складаюць мазаіку з патрэбным малюнкам. Так, Майсіенка лічыць, што выпадкі блытаніны *ри – ры* ў іншых помніках могуць быць абумоўлены не беларускім уплывам, а ўкраінскім працэсам *i, y > y³⁷*, што, безумоўна, цалкам магчыма – але толькі калі ў помніку гэты працэс пацверджаны і далейшымі выпадкамі, напрыклад блытанінай *ы – и* перад іншымі санантамі і зубнымі зычнымі, а таксама рэфлексам прасл. **ě > i*. Калі ж гэтага няма, то гаворка пра такі працэс (*i*, адпаведна, украінскую аснову таго ці іншага помніка) пасля *r* толькі на падставе адной блытаніны *ри – ры* – бяздоказная. Падобна гэтаму, Даніленка прыводзіць форму *говору* ‘кажу’ з інтэрмедыі Якуба Гаватовіча як доказ палескага ўплыву³⁸, аднак частковае зацвярдзенне прасл. **r*’ магло быць ужо ўласцівае мове львавіяніна Гаватовіча, паколькі цяпер адзначаецца ў некаторых падкарпацкіх гаворках.

Відаць, украінскім вучоным выгадна разглядаць і параўноўваць дыялектныя рысы аднаго помніка паасобку, ізалявана, а не ў комплексе. Толькі так яны могуць давесці «палескую» прыроду беларускіх рыс і такім чынам абвясціць іх (а з імі і ўсю *руськую*

³⁴ Огіенко І. Розмежування пам’яток... С. 263, 264, 271.

³⁵ Огіенко І. Розмежування пам’яток... С. 266-267.

³⁶ Мойсіенко В. Вияви фонемы /p/... С. 100-101.

³⁷ Мойсіенко В. Вияви фонемы /p/... С. 98,

³⁸ Danylenko A. ‘Prostaja mova’... P. 107.

мову) фактычна украінскімі. Разгляд жа гэтых рыс у комплексе (не кажучы ўжо пра ўлік такіх важных сацыялінгвістычных з’яў, як кніжная (шляхоцкая) арфаэпія) паказвае сапраўдную фаналагічную сістэму гаворкі стваральніка помніка, што здольна разбурыць ўсе пабудовы наконт яго ўкраінскай прыроды. Таму і становіцца такая «выбарлівасць» украінскіх вучоных зусім не метадалагічным хібам, а свядамай метадалагічнай пазіцыяй. Паказальна, што В. Майсіенка наконт блытаніны літар *e ~ ʔ* рашуча патрабуе «не выривати ... [цю] рису із загальнаго контексту пам’ятки»³⁹ – відаць, толькі таму, што яна дае магчымасць сцвердзіць украінскі ўплыў.

Не менш хібнымі выглядаюць дыялектальныя пабудовы А. Даніленкі, які лічыць, што ўніфікацыя мовы і напісанняў *руських* тэкстаў была дасягнутая толькі на грунце палескага дыялекта⁴⁰ – ці то ўсяго яго цалкам, ці то толькі дзякуючы пераходнаму беларуска-ўкраінскаму пасу⁴¹ («the transitional dialects») унутры яго (тут даследчык сам блытаецца). Аднак у апошнім выпадку пераходныя гаворкі характарызуюцца блытанінай шырокага комплекса фанетычных і марфалагічных рыс і актыўным развіццём на гэтых узроўнях гіперызму⁴² (а не толькі блытаніны літар *o – a*, як мяркуе Даніленка)⁴³, што выразна можна назіраць толькі ў лічаных *руських* помніках. Нават калі ў старажытнасці гэты пас мог быць шырэйшы⁴⁴ (хаця адназначных лінгвістычных доказаў гэтаму няма, і таму ў старажытнасці яго ўвогуле магло не быць), ён наўрад ці здолеў бы адметна паўплываць на *руськае* пісьменства, якое ў сваіх актавай і літаратурнай сферах развівалася дастаткова далёка ад гэтага паса, у сталіцы і буйных гарадах Поўначы і Паўднёвага Захаду. «Тэрыторыя пераходных беларуска-ўкраінскіх гаворак занадта малая, каб на ёй магла сфармавацца афіцыйная мова цэлай вялікай дзяржавы»⁴⁵. Калі ж ацэньваць ролю палескага дыялекта ўвогуле, то адной думкі, што ён з’яўляецца пераходным паміж асаблівасцямі беларускай і ўкраінскай моў, яўна недастаткова, каб сцвярджаць, што пісары і кніжнікі XIV-XVII стст. аддалі перавагу⁴⁶

³⁹ Мойсіенко В. М. Північне нарiччя... С. 28.

⁴⁰ Danylenko A. 'Prostaja mova'... P. 104.

⁴¹ Упершыню на значэнне гэтага паса ўказаў І. Агіенка (Огіенко І. Розмежування пам’яток... С. 279-280).

⁴² Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай... С. 151-152.

⁴³ Danylenko A. 'Prostaja mova'... P. 107.

⁴⁴ Danylenko A. 'Prostaja mova'... P. 105. Так меркаваў яшчэ І. Агіенка (Огіенко І. Розмежування пам’яток... С. 263, 266, 278).

⁴⁵ Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай... С. 149.

⁴⁶ Сам Даніленка адзначыў, што існуюць «serious reservations about conscious normalization by Rus'ian scribes» (Danylenko A. 'Prostaja mova'... P. 103).

менавіта гэтым «пераходным» палескім рысам (што б пад імі ні разумелася), паклаўшы іх («the Polissian vernacular standard») у падмурак супольнай для Беларусі і Украіны літаратурна-пісьмовай мовы. Каб такое сапраўды адбылося, трэба дапушчаць або масавае перасяленне палешчукоў у культурныя цэнтры краіны і пашырэнне там іх маўлення, або інтэнсіўныя кантакты з імі тагачаснай пісьменнай эліты – для абедзвюх магчымасцяў няма абсалютна ніякіх падстаў.

Калі па-сур’ёзнаму разглядаць «пераходнасць» палескіх гаворак, то трэба прызнаць, што яны не аднолькавыя і не адзіныя паводле сваіх рыс⁴⁷. Палескі дыялект не ўтварае нейкага фаналагічнага ці марфалагічнага адзінства – калі не лічыць адзінствам моўную стракатасць на фоне больш «аднастайных» беларускіх і ўкраінскіх гаворак. Данія «беларускіх» ці «ўкраінскіх» ізаглас на Палессі нельга звесці да адзінага пука або арэала, яны адрозніваюцца паміж сабой нават унутры Палесся, у дадатак часта маюць абмежаванні ці выключэнні – нават у асобных словах ці розных пазіцыях слова. Характарыстыка, напрыклад, Т. Назаравай адносна гаворак правабярэжжа Ніжняй Прыпяці, на якой грунтуецца Даніленка, тычыцца толькі гэтага, даволі вузкага арэала, і не можа быць цалкам распаўсюджана на іншыя пераходныя гаворкі Паўднёвай Тураўшчыны, Століншчыны ці Паўночнай Берасцейшчыны – там маюцца свае моўныя асаблівасці. Палессе – гэта геаграфічнае і, магчыма, этнаграфічнае адзінства, але ніяк не лінгвістычнае (як, напэўна, любы дыялект). Нягледзячы на пэўныя падабенствы (асабліва ў слоўніку), гаворкі на Палессі адрозніваюцца даволі выразна (часта ў межах некалькіх вёсак), асабліва фанетычна (агульнасць бачная толькі лінгвістам). Таму калі б нават адны палешчукі працавалі ў канцэлярыях і скрыпторыях XVI ст., то ў іх пісьмовай прадукцыі немінуча праявіўся б увесь спектр стракатых палескіх асаблівасцяў, чаго ў рэальнасці не назіраецца.

У дадзеным выпадку не важна, чым выклікана такая моўная стракатасць Палесся – ці яго архаічнасцю, ці яго пераходнасцю, хаця прыхільнікі гэтай канцэпцыі з задавальненнем абмяркоўваюць менавіта першы чыннік⁴⁸, выводзячы палескія асаблівасці ці не з зарубінецкай або пражскай археалагічных культур⁴⁹. Праўда, гэтае захапленне антамі і склавінамі, гэтак уласцівае ўкраінскай

⁴⁷ Мойсіенко В. М. Північне нарiччя... С. 31. Але ў яго маюцца і адваротныя сцвярджэнні: Мойсіенко В. М. Про нацiональнiй статус... С. 78-79; Мойсіенко В. М. Этнoязыковая принадлежность... С. 58-59.

⁴⁸ Danylenko A. 'Prostaja mova'... P. 104, 105 i інш.

⁴⁹ Мойсіенко В. М. До проблеми видiлення... С. 107-109, 110-111.

гістарычнай навуцы, далёка не бяшходнае: архаічнасць у вуснах такіх лінгвістаў азначае, што на беларускія гаворкі моўныя асаблівасці распаўсюдзіліся менавіта з Палесся⁵⁰. Нават не ўваходзячы ў абмеркаванне мажлівасці такога кірунку ўплыву (а не адваротнага), трэба адзначыць: першапачатковая лакалізацыя тых ці іншых з’яў на Палессі ў дагістарычныя ці раннегістарычныя часы нічога не даказвае, паколькі яны калі і знаходзіліся там, то гэта мела месца ў эпоху, калі *руская* мова яшчэ не склалася. Для ўзнятай праблемы важны стан на перыяд ВКЛ і Рэчы Паспалітай, а ён, відаць, неістотна адрозніваецца ад стану, засведчанага сучаснай дыялекталогіяй. Таму становяцца зразумелымі настойлівыя спробы ўкраінскіх лінгвістаў пашырыць палескі дыялект (для XVI-XVII стст.!) аж да Навагрудка, Вільні, Трок і Мінска (але зусім не ў паўднёвым кірунку!) без прывядзення хаця б мінімальнага гістарычнага і лінгвістычнага абгрунтавання. Вядомыя ж факты якраз пярэчаць гэтаму – і не толькі матэрыял сучаснай дыялекталогіі. Калі б нейкі палескі ўплыў ахапіў Цэнтральную і Заходнюю Беларусь, то яго сляды немінуча адбіліся хаця б у польскамоўным пісьменстве 2-й пал. XVI – XVIII стст. з беларускіх тэрыторый⁵¹.

Дарэчы, гістарычныя і сацыялінгвістычныя падмуркі канцэпцыі Агіенкі – Німчука – Майсіенкі выклікаюць асабліва вялікі сумнеў. Без усялякіх доказаў В. Майсіенка пастулуе распаўсюджанне рыс даволі сціплага палескага пісьменства на ўсё багаае пісьменства Беларусі і Паўднёвай Украіны: «Мовні асоблівасці Полісся були настількі выразні та чіткі, що незабаром, за спрыятливых умов (XIV-XVI ст.), проявились на значних теренах, “підминаючи” під себе суміжні ... білоруські та ... українські, витворивши своєрідне “койне” не зовсім строкатих, генетично близьких поліських говірок»⁵². Пра якую «выразнісць» ды «чіткісць» можа ісці гаворка, калі даследчык сам даводзіць, што палескія рысы нічым не адрозніваліся ад беларускіх? І што за «спрыятлівыя умовы», якімі культурнымі, сацыяльнымі, дэмаграфічнымі ці эканамічнымі чыннікамі яны былі створаны – даследчык не раскрывае. Яму датарае і А. Даніленка, які надзяляе палескі тып рысамі

⁵⁰ Мойсіенко В. М. До проблеми виділення... С. 112.

⁵¹ Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай... С. 162. В. Майсіенка сам прыводзіць прыклады пранікнення ўкраінскіх рыс у польскае пісьменства ВКЛ (Мойсіенко В. М. Этноязыковая принадлежность... С. 58) – яны дастакова выразныя, хаця наўрад ці палескія паводле паходжання.

⁵² Мойсіенко В. М. До проблеми виділення... С. 111. Аналагічна гл.: Мойсіенко В. М. Про національний статус... С. 81; Мойсіенко В. М. Этноязыковая принадлежность... С. 61.

ўніверсальнага цеплароду: гэты тып быў і гутарковай мовай, і пісьмовай, ён ужываўся ад Кіева да Вільні і ад Мінска да Халма ў канцылярскіх актах і ў літаратуры, ахопліваючы фактычна ўсё пісьменства ці яго найбольш адметныя сферы⁵³. Больш таго, палескі ўплыў адбіўся нават на гутарковую мове («vernacular»), якой напісаны творы Кліменція Зіновія ці інтэрмедый – менавіта яна, на думку Даніленкі, стала новай літаратурна-пісьмовай мовай з кан. XVII ст.⁵⁴ Аднак якія былі сацыялінгвістычныя чыннікі такога ўсеахопнага (ва ўсіх жанрах і сферах) і трывалага (на некалькі стагоддзяў) распаўсюджання палескага ўплыву, як ён мог пашырацца толькі ў пэўным (менавіта паўночным) кірунку, ані не прабіўшыся на Поўдзень – застаецца поўнай загадкай.

Каб згадзіцца з палескай канцэпцыяй – у такім выглядзе, як яе будуюць Майсіенка і Даніленка, – то трэба, каб сталіцай ВКЛ быў, па меншай меры, Тураў⁵⁵, а ўсе або большасць пісараў Княства ці, прынамсі, вялікакняжскай канцылярыі паходзілі менавіта з палескага арэалу. Але гэта таксама немагчыма – нават Даніленка адзначае, што ў цэнтральных канцылярыях маглі працаваць выхадні з розных дыялектных рэгіёнаў⁵⁶. Сапраўды, нейкі палескі ўплыў (ці дакладней, некаторыя асаблівасці шэрагу вялікакняжскіх грамат 2-й пал. XIV – 1-й пал. XV ст., названыя (не выключана, што з пэўнай доляй умоўнасці) X. Стангам «палескімі»)⁵⁷ нельга адмаўляць – але толькі для ранняга этапу развіцця канцылярскага пісьменства, калі яно было нестабільным і неўнармаваным⁵⁸. Але і тады гэты «палескі» ўплыў не быў адзіна пануючым, а суіснаваў з рысамі галіцкімі і беларускімі (ці нейтральнымі, паколькі яны былі слабавыразныя паводле сваёй дыялектнай адметнасці). І ўжо ніяк немагчыма гаварыць, што ў часы Вітаўта ў актах «найбольш праступаюць рысы месцевой гаворкі, властыві тогочаснай Воліні»⁵⁹ – гэта былі далёка не ўсе, а толькі некаторыя рысы (калі грунтавацца на працы Станга), якія можна звязаць з палескім дыялектам. Аднак затым гэты палескі ўплыў імкліва быў выцеснены беларускім уплывам, які з XVI ст. стаў адзіна пануючым – да самага канца XVII ст., выступаючы таксама ў канцылярыях Валыні і

⁵³ Danylenko A. 'Prostaja mova'... P. 106.

⁵⁴ Danylenko A. 'Prostaja mova'... P. 106-107.

⁵⁵ Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай... С. 161.

⁵⁶ Danylenko A. 'Prostaja mova'... P. 109. Да такой думкі схіляўся І. Агіенка (Агіенко І. Розмежування пам'яток... С. 263).

⁵⁷ Іх агляд гл. напрыклад: Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай... С. 133-134;

⁵⁸ Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай... С. 133.

⁵⁹ Мойсіенко В. М. Північне наріччя... С. 12.

Кіеўшчыны, г. зн. калі *руськае* пісьменства дасягнула свайго апагею. Як справядліва было адзначана Ю. Шавялёвым, палескі тып (ці дыялектны ўплыў) не мае вялікага значэння, паколькі ён адзначаўся на ранніх этапах і ў далейшым знік⁶⁰. Гэта быў «толькі *эпизод* у гісторыі афіцыйнай мовы ВКЛ, які сп. Майсіенка імкнецца пашырыць у прасторы і часе на ўвесь перыяд функцыянавання гэтай мовы і на ўсю гісторыю ВКЛ»⁶¹. Знікненне палескага ўплыву адбылося не таму, што паўночнаўкраінскія гаворкі былі слаба адрозныя ад паўднёва-заходніх беларускіх і палешчукі маглі без гутарковых праблем працаваць у вялікакняскай канцылярыі ў Вільні, як мяркуе А. Даніленка⁶² – іх адрозненні чамусьці раней, у XIV-XV стст., былі дастаткова адметныя, як паказаў Х. Станг. Проста ў *рускім* пісьменстве і грамадстве змянілася сацыяльнакультурная і сацыялінгвістычная сітуацыя. З сяр. XV ст. паўночныя (беларускія) землі сталі адыгрываць вядучую ролю ў палітыцы і культуры ВКЛ (па меншай меры, да Люблінскай уніі 1569 г.), што праявілася таксама і ў дамінацыі іх пісьменства⁶³. Ю. Шавялёў таксама ўказаў, што палескі ўплыў у пісьменстве проста не мог бы захавацца, паколькі адбывалася яго двухбаковая эрозія ў *рускім* пісьменстве: на поўначы ён набліжаўся да беларускіх рыс, а на поўдні – да ўкраінскіх⁶⁴. Праўда, палескі ўплыў па меншай меры да кан. XVI ст. выяўляў некаторыя свае выразныя асаблівасці, перш за ўсё *ѣ* ў націскай пазіцыі і *е* ў ненаціскай (на месцы прасл. **е*)⁶⁵. Аднак помнікаў з такімі рысамі ў *рускім* пісьменстве адносна няшмат. Нават В. Майсіенка пацвярджае, што тагачасныя пісары ў Палессі не маглі вытрымліваць гэтую тэндэнцыю⁶⁶, а ў XVII ст. яна ўвогуле знікае⁶⁷. Значна часцей у пісьменстве сустракаецца поўная блытаніна *ѣ* і *е* незалежна ад націску (г. зн. рэфлекс паводле беларускага ўплыву) ці паслядоўнае вытрымліванне *ѣ* і *е* незалежна ад націску (г. зн. рэфлекс паводле ўкраінскага ўплыву, хаця ён можа (асабліва ў царкоўных кніжнікаў) тлумачыцца добрым веданнем царкоўнаславянскай

⁶⁰ Shevelov G. Y. Belorussian versus Ukrainian: Delimitation of texts before A.D. 1569 // The Journal of Byelorussian Studies. 1974. Vol. 3. No. 2. P. 148.

⁶¹ Свяжынскі У. М. Аб статусе беларускай... С. 134.

⁶² Danylenko A. 'Prostaja mova'... P. 103.

⁶³ Shevelov G. Y. Belorussian versus... P. 153.

⁶⁴ Shevelov G. Y. Belorussian versus... P. 149. Гэта прызнае і В. Майсіенка (Мойсіенко В. М. Про національний статус... С. 81-82; Мойсіенко В. М. Этнологическая принадлежность... С. 61-62).

⁶⁵ Shevelov G. Y. Belorussian versus... P. 149; Danylenko A. 'Prostaja mova'... P. 102.

⁶⁶ Мойсіенко В. М. Північне наріччя... С. 28.

⁶⁷ Мойсіенко В. М. Північне наріччя... С. 29.

мовы і пісьма).

Трэба вярнуцца да каштоўнай і эфектыўнай мадэлі субстытуцый, прапанаванай Ю. Шавялёвым⁶⁸. Згодна з яго падыходам, *руская* мова – гэта не літаратурна-пісьмовая мова, заснаваная на двух украінскіх дыялектах – паўночным і паўднёвым, а супольная мова (гістарычна ўгрунтаваная на беларускіх дыялектах), якая выкарыстоўвалася ўкраінцамі (а менавіта: палешчукамі, валынянамі, галічанамі, карпацкімі і закарпацкімі русінамі і г. д.) і ў Малдове ды Букавіне праз сістэму субстытуцый (фанетычных і марфалагічных), падобна да таго, як выкарыстоўвалася на Балканах і Русі царкоўнаславянская мова. Інтуіцыйна адчуваючы гэта, Я. Карскі з поўным правам разглядаў побач з беларускімі таксама помнікі, створаныя на Украіне, калі яны былі пазбаўленыя выразных украінізмаў, на што яму вельмі суворы наракалі ўкраінскія даследчыкі: І. Агіенка⁶⁹ і В. Майсіенка⁷⁰.

З улікам усіх гэтых акалічнасцяў немагчыма заключыць, што палескі дыялект у 2-й пал. XV-XVIII стст. з’яўляўся асновай *рускай* мовы ці рабіў на яе нейкі значны ўплыў. Усе размовы пра палескі тып у *рускай* мове гэтага перыяду трэба рашуча адхіліць як неабавязныя лінгвістычным і гістарычным матэрыялам. Канцэпцыя Агіенкі – Німчука – Майсіенкі ўяўляе сабой механістычную мазаіку выпадковых фактаў, якая спараджае шмат праблем у тэарэтычным плане і грашыць заганнай метадалогіяй. Гэтая канцэпцыя свядома ігнаруе ўдзельную вагу асобных рэгіёнаў Усходняй Славіі і долю выхадняў з тых або іншых дыялектных арэалаў у літаратурна-пісьмовай камунікацыі даўняга часу, ігнаруе ролю сацыялінгвістычных чыннікаў і спецыфіку камунікацыі (вуснай і пісьмовай) у сярэднявечным грамадстве.

Палеская канцэпцыя скіравана не на вырашэнне тых або іншых лінгвістычных праблем (яна іх якраз стварае), а на дасягненне пэўных кан’юнктурных, палітычных мэт. Канцэпцыя пераасэнсоўвае і генезіс, і гісторыю *рускай* мовы не як супольны беларуска-ўкраінскі феномен, а як чыста ўкраінскую з’яву, лакалізуемы яе ў арэале выключна ўкраінскіх гаворак. Гаворка пра «палескасць» гэтых рыс – не больш чым прыкрыццё, якое мусіць засланіць калі не ад спецыялістаў, дык ад шырокай публікі і дыялектную аснову *рускай* мовы, і шляхі яе развіцця. Такі падыход небяспечны ў некалькіх аспектах: ён абумоўлены у

⁶⁸ Shevelov G. Y. *Belorussian versus...* P. 149.

⁶⁹ Огіенко І. Розмежування пам’яток... С. 270-271.

⁷⁰ Мойсіенко В. М. Про національний статус... С. 70, 73; Мойсіенко В. М. Этнологическая принадлежность... С. 46-47, 51.

значнай ступені палітычнымі (ненавуковымі) мэтамі, падмацаваны маніпуляцыяй лінгвістычным і гістарычным матэрыялам, дэманструе заганную метадалогію, якая адмоўна ўплывае на навуковае асяроддзе, спрашчае погляд на тагачасную літаратурна-пісьмовую мову, прафануючы складанасці яе генезісу ды развіцця. Яшчэ не так даўно ўкраінскія нацыяналісты сувора выкрывалі сваіх польскіх і расійскіх апанентаў за суб'ектыўнасць і тэндэнцыйнасць, за палітызаванасць і ідэалагізаванасць канцэпцый і ідэй у галіне навукі. Цяпер яны, аслепленыя ўласным шавінізмам, паўтараюць памылкі сваіх апанентаў. Відаць, гісторыя не толькі заўжды паўтараецца – яна яшчэ нічаму і не вучыць.